

PALEO-AKTUEEL

Het Groninger Instituut voor Archeologie presenteert zijn onderzoek

28

In dit nummer oa

**UITGESTORVEN, MAAR NOG NIET
VEILIG: HOE KLIMAATVERANDERING
DE MAMMOET BEDREIGT**

**VELDKARTERINGEN IN HET TERPENGEBIED:
EEN PILOT IN NOORDELIJK WESTERGO**

**EEN INTRODUCTIE IN
ARCHAEOGAMING**

Met de jaarlijkse uitgave van *Paleo-aktueel* geven de medewerkers en studenten van het Groninger Instituut voor Archeologie inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut.

Aan dit nummer werkten mee: Stijn Arnoldussen, Peter Attema, René Cappers, Merit Hondelink, Elisabeth van 't Lindenhout, Wieke de Neef, Johan Nicolay, Annet Nieuwhof, Bert Nijboer, Yftinus van Popta, Daan Raemaekers, Esther Scheele, Mans Schepers, Diana Spiekhout en Sarah Willemsen.

Redactiecoördinatie: Sarah Willemsen

Vormgeving en omslagontwerp: Siebe Boersma

Correctie Engelse samenvattingen: Xandra Bardet

Foto omslag: Onderzoekers documenteren de botten van een mammoet onderaan permafrost kliffen op Bolshoy Lyakhovsky (foto I.K.A. Verheijen). Zie artikel Bonhof *et al.*

ISBN 9789492444189

ISSN 1572-6622

Website: www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie

Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
Tel.: 050 363 6712
gia@rug.nl

Adres van de uitgever

Barkhuis Publishing
Kooiweg 38 9761 GL Eelde
Tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

**rijksuniversiteit
groningen**

**groninger instituut
voor archeologie**

© GIA. Inlichtingen:

www.rug.nl/let/onderzoek/onderzoekinstututen/gia/publications

Paleo-aktueel 28

Rijksuniversiteit Groningen / Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
University of Groningen / Groningen Institute of Archaeology
& Barkhuis Publishing
Groningen, 2017

Inhoud

EEN GRAFVELD UIT DE TRECHTERBEKER-PERIODE IN OOSTERDALFSEN: SPIEGEL VAN EEN COMPLEXE SAMENLEVING? Youp van den Beld & Henk van der Velde	7
EEN SÖGEL-WOHLDE-ZWAARD UIT HET DAL VAN HET OUDE DIEP BIJ ECHTEN (DR.) Wijnand van der Sanden & Stijn Arnoldussen	17
GROT, BOT, POT, WEERSTANDSPLOT. ARCHEOLOGISCH EN GEOFYSISCH ONDERZOEK IN DE GROT LA SASSA (LAZIO, ITALIË) Wieke de Neef, Luca Alessandri, Burkart Ullrich & Mario Rolfo	27
EEN MULTIFUNCTIONEEL 3D-MODEL: INTERDISCIPLINAIR ONDERZOEK NAAR EEN OPGEWORPEN HEUVEL TE CRUSTUMERIUM (ITALIË) Peter Attema, Remco Bronkhorst & Nikolaas Noorda	33
SPECIALISATIES IN GENEZINGSCENTRA IN KLASSIEK EN HELLENISTISCH GRIEKENLAND (ca. 500-200 v.Chr.) Anne-Lieke Brem	41
VELDKARTERINGEN IN HET TERPENGEBIED: EEN PILOT IN NOORDELIJK WESTERGO Angelique Kaspers & Trijneke Sibma	49
EEN VENDELHELM UIT HALLUM? VERSLAG VAN EEN ARCHEOLOGISCHE ZOEKTOCHT Johan Nicolay, Gert van Oortmerssen, Bertil van Os & Gary Nobles	59
EEN KIJKJE IN DE VROEGMODERNE NEDERLANDSE KEUKEN VANUIT ARCHEOBOTANISCH, HISTORISCH EN EXPERIMENTEEL PERSPECTIEF Merit Hondelink	69
ACHTER HET PLEISTERWERK: EEN WERELD IN EEN ZUID-FRANSE MUUR Mans Schepers & Henny Groenendijk	79
NOOTONDERZOEK IN FLEVOLAND. BIJZONDERE BOTANISCHE RESTEN IN HET 18 ^{DE} -EEUWSE VRACHTSCHIP OO 64A (DRONTEN) Yftinus van Popta & Morvenna van Rijn	87
ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK NAAR DE GROOTE SCHOUWBURG VAN DE HEEREN-KOMEDIE TE GRONINGEN Joshua Veldhuis	97

ONDERZOEK NAAR DE ECOLOGISCHE VOETAFDruk VAN MIJNWERKERS TE ADVENT CITY, SPITSBERGEN Rosanne van Bodegom & Martha de Jong	103
KLIK OP START OM TE BEGINNEN: EEN INTRODUCTIE IN <i>ARCHAEOGAMING</i> Merel van den Hoek	113
UITGESTORVEN, MAAR NOG NIET VEILIG: HOE KLIMAATVERANDERING DE MAMMOET BEDREIGT Wouter Bonhof, Ivo Verheijen & Maarten Loonen	121

Specialisaties in genezingscentra in Klassiek en Hellenistisch Griekenland (ca. 500-200 v.Chr.)

Anne-Lieke Brem¹

In Klassiek en Hellenistisch Griekenland (ca. 500-200 v.Chr.) lagen veel genezingscentra in gebieden met een lage bevolkingsdichtheid (Brem 2016). Dergelijke genezingscentra zijn niet te verwarren met moderne ziekenhuizen: het waren heiligdommen die naast belangrijke medische en rituele functies ook een politieke en sociaaleconomische functie hadden. Het hoofddoel van mijn huidige onderzoek is te achterhalen waarom deze centra ver weg van urbane centra werden opgericht. Werden zieken uit gebieden met een hoge bevolkingsdichtheid gedrongen? Of zochten zij zelf, uit vrije wil, rust in de gebieden met een lage bevolkingsdichtheid? Door naar specialisaties van genezingscentra te kijken, kan worden bepaald of zieken afreisden naar een specifiek genezingscentrum omdat de kans op genezing hier groter zou zijn. Specialisaties betreffen in dit geval niet de genezing van een specifieke ziekte, maar die van een bepaald lichaamsdeel. Welke lichaamsdelen dit waren, blijkt uit de hoeveelheid anatomische votieven die zijn gevonden in deze centra – of inventarissen hiervan – of uit inscripties die de genezing van een bepaald lichaamsdeel beschrijven. Hoe vaker een lichaamsdeel naar voren komt ten opzichte van andere lichaamsdelen, des te meer valt te spreken van een specialisatie. In dit artikel bespreek ik een specifiek onderdeel uit dit onderzoek: een analyse van anatomische votieven en inscripties waaruit specialisaties van drie genezingscentra in Epidauros, Korinthe en Athene (zie fig. 1) kunnen worden afgeleid.

Asklepieia in Klassiek Griekenland

De genezingscentra die in dit artikel worden besproken zijn heiligdommen gewijd aan de

god van de genezing, Asklepios, die werden opgericht in de 5de en 4de eeuw v.Chr. en werden uitgebreid in de daaropvolgende eeuwen. Deze centra bevonden zich veelal in valleien of op heuvelflanken (zie fig. 2) en worden gekenmerkt door de aanwezigheid van veel groen (bijvoorbeeld het ‘heilige bos’ rond het Asklepieion op Kos),² natuurlijke waterbronnen en in sommige gevallen een ‘fris zeebriesje’ (Burford 1969: 19). Deze therapeutische kenmerken van het landschap worden in de 1ste eeuw v.Chr. reeds opgemerkt door Vitruvius, die opmerkt dat de meest gezonde plekken in het landschap – welke veelal natuurlijke waterbronnen omvatten – zijn toegewezen aan de goden van genezing, omdat deze het genezingsproces zouden bevorderen.³ Het landschap in Epidauros wordt zelfs expliciet beschermd door UNESCO, omdat het nu niet veel verschilt van het landschap in de Klassieke en Hellenistische periode, en bezoekers nog steeds eenzelfde therapeutische ervaring kan bieden.⁴

De stichting van enkele Asklepieia kan worden verbonden aan een mythologische gebeurtenis, zoals de geboorte van Asklepios (Epidauros) of een bezoek van de god (Kos). Het is echter lastig te achterhalen of deze mythen zijn ontstaan voor of na de stichting van deze centra, aangezien sommige locaties al eerder in gebruik waren als toevluchtsoord voor de zieken. De locatie van het Asklepieion in Epidauros was bijvoorbeeld al in de Myceense periode een toevluchtsoord voor zieken (Burkert 1985: 214-215).⁵ Wat wel duidelijk is, is dat de cultus van Asklepios en zijn geneeskraft een belangrijke rol speelden in de oprichting van deze meer complexe genezingscentra.

Fig. 1. Locatie van de Asklepieia van Epidauros, Korinthe en Athene.

Zieken kwamen naar deze genezingscentra om hier een nacht door te brengen, waarin zij tijdens hun dromen contact zouden hebben met Asklepios. De god zou hen in deze droom vertellen wat zij moesten doen om te genezen; hetzij het volgen van een bepaald dieet, hetzij het uitvoeren van een bepaalde fysieke of mentale activiteit (Blaskiewicz 2014: 60-62). Daarnaast was het mogelijk dat de god ze direct genas in hun slaap, zoals bekend uit de mirakelinscripties uit Epidauros. Een voorbeeld is inscriptie *Iama* A12, die de genezing van een man beschrijft die zes jaar lang met een speerpunt in zijn kaak heeft moeten leven. In het Asklepieion van Epidauros verwijderde de god tijdens een droom deze speerpunt, die de man de volgende ochtend in zijn hand vasthield (Blaskiewicz 2014: 65)

De mirakelinscripties uit Epidauros

In Epidauros zijn aan het eind van de 19de eeuw drie-en-een-halve *stèle* (stenen plaat) gevonden uit de 4de eeuw v.Chr., met ruim 70 inscripties (*Iamata*) die ons vertellen welke ziekten en ongemakken werden behandeld. Daarnaast blijkt uit deze inscripties dat bepaalde genezingen zo onwaarschijnlijk zijn dat de vraag is of ze daadwerkelijk hebben plaatsgevonden, of dat deze werden gebruikt als propagandamateriaal. Inscriptie *Iama* A16 beschrijft bijvoorbeeld de genezing van de jongen Nicanor. Hij was verlamd vanaf zijn geboorte en kwam naar het centrum in Epidauros om te genezen. Hier werd zijn wandelstok afgepakt door een andere jongen, die het vervolgens op een lopen zette. Wonderbaarlijk genoeg stond Nicanor op en achtervolgde de jongen, waarna hij was genezen van zijn verlamming (Blaskiewicz 2014: 64-65).

De meeste inscripties gaan over mentale problemen veroorzaakt door de relatie tussen een individu en het goddelijke. Zo geloofde men dat Asklepios ervoor zorgde dat iemand ziek werd als deze persoon aan de genezende krachten van de god twijfelde. Dit leidde ertoe dat ongelovigen berouwvol werden, waardoor zij hun ideeën over de god en zijn krachten bijstelden. De ziekte die voornamelijk in verband wordt gebracht met ongelof is blindheid. Het is daarom niet verrassend dat 20% van deze inscripties gaat over de genezing van blindheid (Chaniotis 1995: 326; Blaskiewicz 2014: 63). Een voorbeeld is *Iama* A5, waarin de behandeling wordt beschreven van een vrouw uit Athene die de geneeskraft van Asklepios belachelijk maakte. Als gevolg hiervan werd haar haar zicht ontnomen. Door naar het centrum te komen en een zilveren varken te offeren aan Asklepios, werd zij genezen van haar blindheid en tevens haar ongelof (Blaskiewicz 2014: 63).

Naast blindheid en mentale problemen werd een breed scala aan aandoeningen behandeld in Epidauros. Enerzijds waren dit ziekten zoals tumoren, zweren en buikproblemen, anderzijds werden er ongemakken ten gevolge van wapens

Fig. 2. Uitzicht vanaf het theater in Epidauros. Duidelijk zichtbaar is het heuvelachtige landschap met veel groen (foto: V. Prestidge, Oxford Dictionaries 2015).

Fig. 3 (rechts). Voorbeelden van anatomische votieven in het museum van Korinthe (foto: Carl Rasmussen, HolyLandPhotos.org).

behandeld (speren en pijlen), zoals vermeld in de eerder genoemde *Iama* A12 (Chaniotis 1995: 327; Blaskiewicz 2014: 66).

Uit de inscripties blijkt verder dat de bezoekers niet alleen tot de lokale en/of regionale bevolking behoorden, maar dat ze ook van verder weg kwamen, ook als ze in hun eigen stad of regio toegang hadden tot een genezingscentrum. De gebieden waaruit de bezoekers van Epidauros afkomstig waren omvatten onder andere Athene, Argos en Thebe (Blaskiewicz 2014: 60).

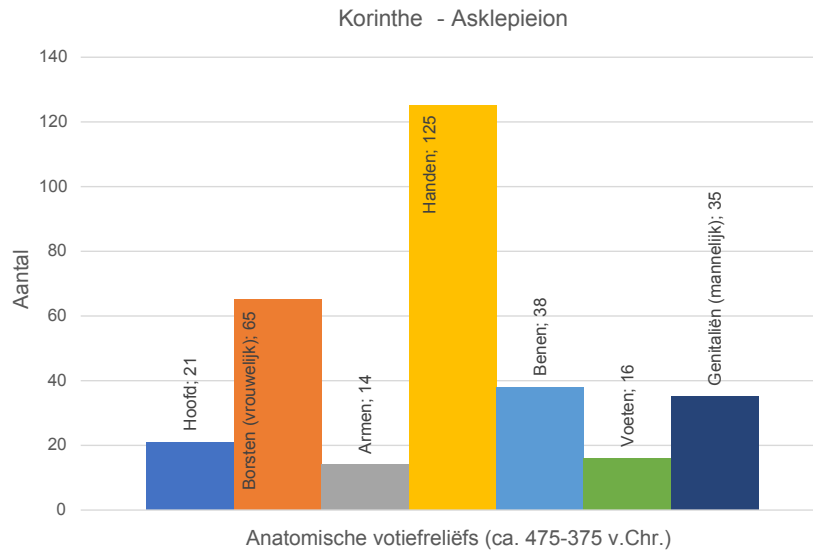
Anatomische votieven en specialisaties

De specialisatie van de genezingscentra in Korinthe en Athene is te bepalen aan de hand van anatomische votieven. Dit zijn representaties van lichaamsdelen, vervaardigd uit (edel)metaal, hout of klei (zie fig. 3). Deze votieven werden geofferd in de genezingscentra om de god te vragen het geofferde lichaamsdeel te genezen, of als dank voor genezing door de god Asklepios (Oberhelman 2014: 49). Door de hoeveelheid representaties per lichaamsdeel te inventariseren, krijgt men een

indruk van de meest behandelde lichaamsdelen in een specifiek genezingscentrum. Dit wil niet zeggen dat een centrum niet gespecialiseerd kon zijn in de genezing van slechts één lichaamsdeel. Daarnaast kan het zijn dat er uit de dataset geen specialisatie naar voren komt, omdat de representaties van lichaamsdelen gelijk zijn verdeeld.

Een cruciaal probleem van deze votieven is dat in het algemeen slechts een klein deel van de volledige collectie wordt teruggevonden. In Athene zijn bijvoorbeeld delen van inscripties gevonden, die een deel van de inventaris van het genezingscentrum tussen 350 en 200 v.Chr. benoemen. Lang niet alle genoemde votieven op deze inventarissen zijn echter teruggevonden. Dit kan komen door de slechte conservering van natuurlijke materialen (hout) of door hergebruik van (edel) metalen. De votieven die veelal worden gevonden zijn vervaardigd uit klei. Dit is de reden dat deze votieven slechts kunnen worden beschouwd als een al dan niet representatieve steekproef. Kleine hoeveelheden vondsten komen niet in aanmerking voor analyse; in dit onderzoek zijn alleen datasets van 25 votieven of meer geanalyseerd.

Grafiek 1. Anatomische votieven afkomstig uit het Asklepieion in Korinthe gedateerd tussen ca. 475 en 375 v.Chr., gebaseerd op de data van Laios et al. 2013. Weggelaten in deze grafiek zijn lichaamsdelen waarvan niet meer dan tien exemplaren zijn gevonden: oren (vijf), vingers (vijf), ogen (drie), haar, gezicht, tong, mannelijke borst, maag en een dij.

Een ander punt van aandacht is dat votieven niet moeten worden beschouwd als één groep die de hele bestaansperiode van het genezingscentrum representeert. Het kan namelijk zijn dat de specialisatie van het genezingscentrum in de loop der tijd veranderde, of dat er een periode was dat er geen votieven werden geofferd. Dus, als er wordt gesproken over een specialisatie, dan geldt die voor een bepaalde periode en niet voor de hele bestaanstermijn van het centrum. De casestudies Korinthe en Athene zijn hier goede voorbeelden van.

Anatomische votieven uit het Asklepieion van Korinthe

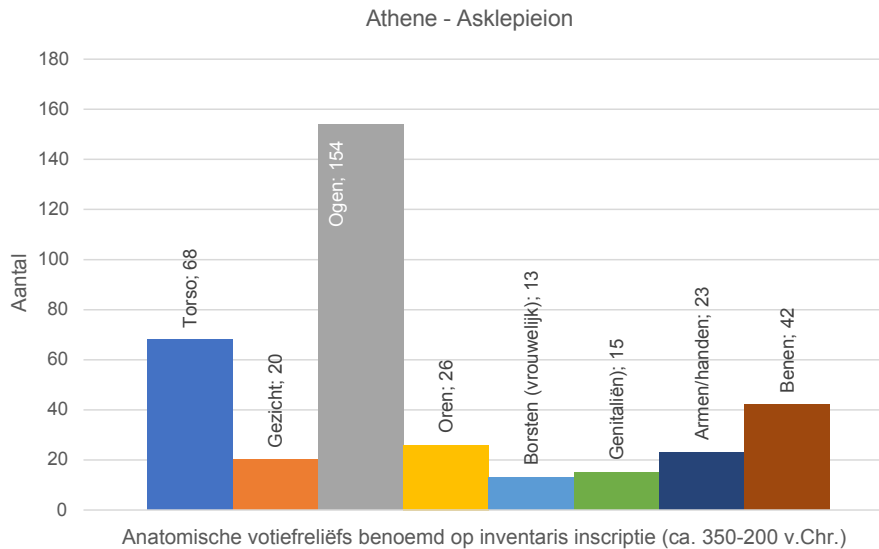
Het Asklepieion in Korinthe bevindt zich op ca. 500 meter van de stad, in een gebied met een lage bevolkingsdichtheid. Lang (1977: 7-8) merkt over het landschap van Korinthe op dat Asklepios een wijze keuze heeft gemaakt bij het uitzoeken van deze plek. De locatie beschikt namelijk over een zeer geschikte waterbron voor genezing, en heeft daarnaast een mooi uitzicht over de Golf van Korinthe en de gebergten van Centraal-Griekenland daarachter.

Grafiek 1 presenteert de meest uitgebreide dataset uit Korinthe, die 331 votieven omvat die gedateerd kunnen worden tussen 375 en 275 v.Chr. In deze grafiek worden alleen de lichaamsdelen weergegeven die meer dan tien keer voorkomen. Opvallend is dat na de hoge representatie van handen (125), vrouwelijke borsten (65) een tweede plek innemen.

Er wordt aangenomen dat het genezingscentrum in Korinthe voornamelijk werd bezocht door (land)arbeiders (Oberhelman 2014; Laios *et al.* 2013). De lichaamsdelen die, naast de handen, aan deze arbeiders gerelateerd worden zijn de armen, voeten en benen. Oberhelman (2014: 50) stelt dat dit komt door het veelal zware werk dat zij uitvoerden, en de soms lange reizen naar de velden die zij maakten. Hierdoor wordt aangenomen dat zij snel ziekten en ongemakken aan ledematen ondervonden.

De relatief grote hoeveelheid vrouwenborsten in Korinthe kan op twee manieren worden geïnterpreteerd. De borsten kunnen zijn geofferd als vraag om, of dank voor, een goede lactatie wanneer een vrouw zwanger was of net een kind had gekregen. Een tweede, meer recente interpretatie

Grafiek 2. Anatomische votieven vermeld op de inventarisinscripties uit het Asklepieion in Athene, gedateerd tussen ca. 350 en 200 v.Chr., gebaseerd op de data van Van Straten 1981.

verbindt deze votiefborsten aan de genezing van borstkanker. In sommige gevallen zijn er op de borsten inderdaad afwijkingen zoals knobbels aangebracht. Het is echter lastig om deze afwijkingen gericht toe te kennen aan borstkanker (Retief & Cilliers 2011: 314).

Ten slotte richt Oberhelman zich expliciet op de aanwezigheid van een grote hoeveelheid mannelijke genitaliën, waarin hij een indicatie ziet dat Korinthe een stad van ‘woeste seksuele immoraliteit’ was (Oberhelman 2014: 50). Het is echter de vraag of deze genitaliën zijn geofferd in relatie tot seksueel overdraagbare aandoeningen, of dat deze onderdeel waren van een ritueel omtrent mannelijke genitaliën zoals bekend uit andere genezingscentra (Grove 2017: 230).⁶ Daarnaast kunnen deze votieven geofferd zijn in verband met vruchtbaarheidsproblemen of urinewegproblemen, zoals Oberhelman zelf al aangeeft in zijn algemene introductie (Oberhelman 2014: 47).

Anatomische votieven uit het Asklepieion van Athene

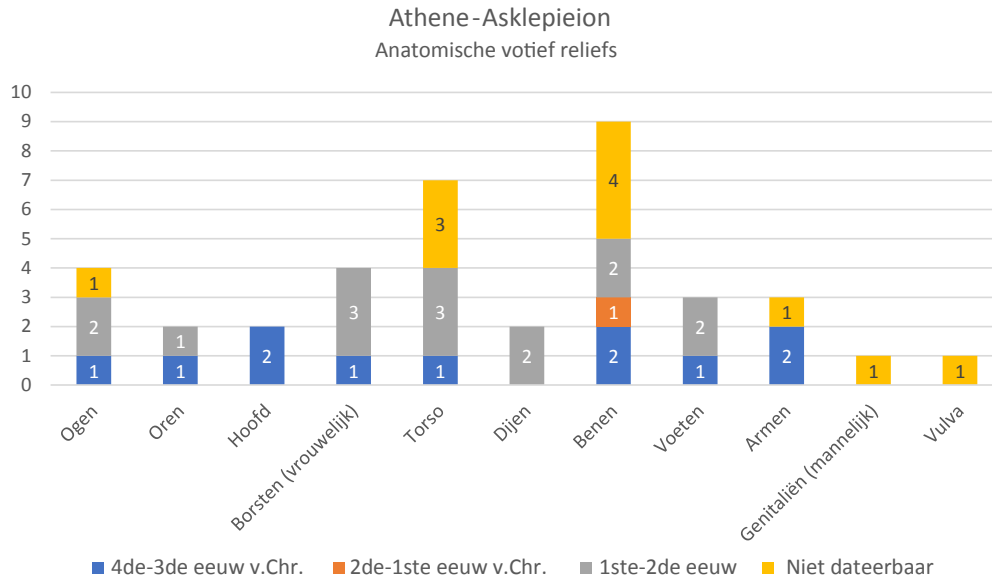
Opmerkelijk aan het Asklepieion in Athene is dat dit genezingscentrum zich niet bevindt in een

‘therapeutische omgeving’. Het genezingscentrum ligt aan de voet van de Akropolis, midden in de stad, dus juist in een omgeving met een hoge bevolkingsdichtheid en in de buurt van andere heiligdommen. Waarom dit centrum juist hier is opgericht blijft onbekend; de anatomische votieven geven geen aanwijzingen voor de reden achter deze afwijkende locatiekeuze.

Grafiek 2 presenteert de votieven (ca. 350-200 v.Chr.) die zijn gevonden in het Asklepieion. Daarnaast zijn er delen van inventarissen (inscripties) gevonden, die te dateren zijn in verschillende perioden (zie grafiek 3). In grafiek 2 is duidelijk zichtbaar dat de grote meerderheid representaties van ogen zijn. Dit heeft voornamelijk te maken met het verband dat wordt gelegd tussen Asklepios en blindheid, zoals in de mirakelinscripties uit Epidauros. Echter, dit sluit niet uit dat ook andere oogklachten in het Asklepieion werden behandeld.

Naast de ogen zijn representaties van torso's duidelijk aanwezig, zowel wanneer wordt gekeken naar de votieven als naar de inventarissen. Het kan hierbij gaan om ontstekingen aan het exterieur, zoals wonden en/of infecties, of

Grafiek 3. Anatomische votieven afkomstig uit het Asklepieion in Athene, afkomstig uit diverse perioden, gebaseerd op de data van Van Straten 1981.

interieur, zoals darmklachten en/of spierklachten. Om welke klachten het precies gaat, kan niet worden bepaald aan de hand van deze votieven, maar het is onwaarschijnlijk dat het om hele specifieke klachten ging. In zulke gevallen werden voornamelijk votieven geofferd die een specifiek lichaamsdeel representeerden, zoals organen (Oberhelman 2014: 51).

In tegenstelling tot de votieven, zijn in de inventarissen benen sterk vertegenwoordigd. Deze kunnen, net als in Korinthe, worden toegekend aan arbeiders, maar ook aan bezoekers van de stad die een lange reis achter de rug hadden. Opvallend in Athene is echter dat het aantal representaties van armen en handen veel lager dan in Korinthe. Op basis hiervan lijken reizigers sterker vertegenwoordigd dan arbeiders.

Conclusie

Uit de inscripties uit Epidauros (ca. 400-300 v.Chr.) kan worden afgeleid dat het genezingscentrum was gespecialiseerd in het genezen

van mentale problemen en oogproblemen zoals blindheid. Uit de anatomische votieven uit het Asklepieion van Korinthe blijkt dat het centrum tussen ca. 375 en 275 v.Chr. hoofdzakelijk gespecialiseerd was in de genezing van ledematen, en dat het Asklepieion in Athene tussen ca. 350 en 200 v.Chr. twee hoofdspecialisaties had, gebaseerd op een analyse van de anatomische votieven en inventarissen: het genezen van ogen en torso's. Het is gezien de specialisaties van deze centra aannemelijk dat zieken inderdaad naar een specifiek centrum afreisden om genezen te worden. Dit idee wordt bekrachtigd door de inscripties uit Epidauros. Het blijkt namelijk dat bezoekers van dit centrum afkomstig waren uit heel Griekenland, zelfs als zij in hun eigen regio (bijv. Athene) bij een genezingscentrum met eenzelfde specialisatie terecht konden. Waarom zij dit deden blijft een raadsel.

Specialisation at ancient Greek healing centres (ca. 500-200 BC)

Healing centres (asklepieia) in ancient Greece (ca. 500-200 BC) were mainly located well outside densely populated areas such as urban centres and major sanctuaries. The question is why this should be the case. Another research question is whether people travelled to these centres because they specialised in healing particular ailments. From the analysis of votive inscriptions and anatomical votive reliefs it may be concluded that Epidaurus specialised in treating blindness and mental problems, drawing patients from all over Greece; Corinth specialised in curing limbs (mainly hands) female breasts and male genitals; and Athens specialised in curing disorders affecting the torso, eyes and legs. Hence, it is seems that people indeed travelled to specific healing centres in hopes of more effective healing, selecting a healing centre specialised in treating the relevant part of the anatomy.

Noten

1. Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen, annelieke.brem@gmail.com.
2. De geur van dit bos, bestaande uit pijnbomen, zou een helende werking hebben (Sakula 1984).
3. Vitruvius, *On Architecture*, 1.2.7. Vertaald uit het Latijn door F. Granger, 1931.
4. Sinds 1984 staat de site van Epidaurus, en de natuurlijke omgeving, op de UNESCO Werelderfgoedlijst. De 'core zone' omvat de site zelf en deels omliggende natuur. In dit gebied zijn bouwactiviteiten niet toegestaan. In 2012 is het gebied uitgebreid met een 'bufferzone', waarin bouwactiviteiten worden gereguleerd. Deze zones waarborgen de natuurlijke omgeving, die vrijwel niet afwijkt van de natuurlijke omgeving in de Oudheid (UNESCO 2017. *Sanctuary of Asclepius at Epidaurus*: <http://whc.unesco.org/en/list/491>).
5. Een verhaal van de stichting kan ook zijn ontstaan nadat het centrum in gebruik is genomen, bij wijze van 'uitgevonden traditie' (*invented traditions*).
6. Mannelijke genitaliën zouden de connectie vormen tussen seks en religie, omdat ze een universeel teken van verwekking zouden zijn. Daarnaast werden ze gezien als bescherming tegen gevaar.

Literatuur

- Blaskiewicz, M., 2014. Healing dreams at Epidaurus: Analysis and interpretation of the Epidaurian iamata. *Miscellanea Anthropologica et Sociologica* 14(4), 54-69.
- Brem, A., 2016. Social inequality and spatial segregation: the social landscape of ill/diseased versus healthy people in ancient Greece. In: D.C.M. Raemaekers (red.), *Past landscapes revisited*. Eelde, Barkhuis, 103-108.
- Burford, A., 1969. *The Greek temple builders at Epidaurus*. Liverpool, Liverpool University Press.
- Burkert, W., 1985. *Greek religion: Archaic and Classical*. Vertaald uit het Duits door J. Raffan, Oxford, Blackwell.
- Chaniotis, A., 1995. Illness and Cures in the Greek proprietary inscriptions and dedications of Lydia and Phrygia. In: H.F.J. Horstmanshoff, P.J. Eijk & P.H. Schrijvers (red.), *Ancient Medicine in its Socio-Cultural Context: Papers Read at the Congress Held at Leiden University, 13-15 April 1992*. Amsterdam, Atlanta, 323-344.
- Grove, J., 2017. Votive genitalia in the Wellcome collection: modern receptions of ancient sexual anatomy. In: E.-J. Graham & J. Draycott, *Bodies of Evidence: Ancient Anatomical Votives Past Present and Future*. London, Routledge.
- Laios, K., G. Tsoucalas, M. Karamanou & G. Androutsos, 2013. The Medical-Religious Practice of Votive Offerings and the Representation of a Unique Pathognomonic One Inside the Asclepieion of Corinth. *Journal of Religious Health* 54, 449-454.

- Lang, M., 1977. *Cure and Cult in Ancient Corinth: A Guide to the Asklepieion*. Princeton, American School of Classical Studies at Athens.
- Oberhelman, S.M., 2014. Anatomical Votive Reliefs as Evidence for Specialization at Healing Sanctuaries in the Ancient Mediterranean World. *Athens Journal of Health* 1(1), 47-62.
- Retief, F.P. & L. Cilliers, 2011. Breast cancer in Antiquity. *South African Medical Journal* 101(10), 513-515.
- Sakula, A. 1984. In search of Hippocrates: A visit to Kos. *Journal of the Royal Society of Medicine*, 77, 682-688.
- Straten, F.T. van, 1981. Gifts for the Gods. In: H.S. Versnel (red.), *Faith, Hope and Worship: Aspects of Religious Mentality in the Ancient World*. Leiden, Brill, 65-188.
- Vitruvius, *On Architecture*, 1.2.7. Vertaald uit het Latijn door Granger, F. 1931. Cambridge, Harvard University Press.